

آب انبار شیخ علیخان زنگنه (اسدآباد)

زهرا پور شعبانیان^(۲)

چکیده:

بیتردید، اوضاع جغرافیایی ایران تأثیری غیر قابل انکار در خلق آثار معماری این سرزمین داشته است. از دیرباز ایرانیان به امر ذخیره‌سازی آب توجه داشته‌اند و برای تحقق بخشیدن به این امر (آب انبار) را بنیان گذارده‌اند. آب انبارها معمولا در کنار بناهایی همچون مسجد و حمام احداث میگشته تا به راحتی در دسترس عموم قرار گیرد. نمونهایی از این گونه بناهای عام المنفعه در شهرستان اسدآباد، آب انبار شیخ علیخان زنگنه میباشد، که توسط شیخ علیخان زنگنه وزیر اعظم شاه سلیمانصفوی در کنار بناهایی نظیر مسجد و حمام احداث گشته است. در این مقاله سعی شده این بنای ارزشمند از لحاظ تاریخی و معماری مورد بررسی قرار گیرد.

کلید واژه‌ها:

آب انبار، شیخ علیخان زنگنه، اسدآباد

مقدمه

اوضاع اقلیمی خشک و نیمه خشک بخش عمده ایران تأثیری ژرف و بنیادی در خلق پدیده‌های گوناگون در معماری این سرزمین گذارده است. از دیرباز ایرانیان در کنار طرح‌های عمده تأمین آب؛ چون ایجاد قنات، ساختن سد و مانند آن به امر ذخیره‌سازی آب‌های فراوان زمستانی برای به مصرف رسانیدن آن در فصل‌های کم آب و خشک دیگر سال نیز توجه داشته‌اند و برای تحقق بخشیدن به این امر (آب انبار) را بنیان گذارده‌اند. در ایران آب انبارها با توجه به نقش مهمی که در زندگی روزمره مردم داشته‌اند، از موقعیت خاصی در فرهنگ این سرزمین برخوردار بوده‌اند تا جایی که جنبه نیمه تقدس یافته‌اند^(۳). نقش آب انبارها در بافت شهرهای حاشیه کویر و منطقه‌های کم‌آب ایران در دوران بعد از اسلام چنان چشم‌گیر است که در بسیاری از آبادی‌ها و شهرها و محله‌های مختلف شهرهای بزرگ؛ آب انبارها قلب آبادی، شهر و محله‌ها

را تشکیل می‌دهند و در بسیاری از محله‌ها بزرگ‌ترین و چشم‌گیرترین واحد معماری به شمار می‌روند تا جایی که دیگر بناهای همگانی محل را زیر نفوذ خود قرار داده‌اند. بیشتر آب انبارهای کنار راه‌ها از سیلاب‌های بهاری رودخانه‌های نزدیک پر می‌گردد. آب انبارها را می‌توان در دو دسته تقسیم نمود؛ الف: آب انبارهای همگانی واقع در محله‌ها، کاروانسراها، روستاها که به صورت تک‌بنا در مسیر راه‌های کاروانی قرار داشته‌اند. ب: آب انبارهای خصوصی که در درون خانه‌ها جای داشته‌اند^(۴). آب انبارها از قسمت‌های مختلفی نظیر؛ منبع ذخیره آب، پوشش منبع، هواکش و بادگیر، راهپله و پاشیر و سر در تزئینی تشکیل یافته‌اند. آب‌انبار از جمله بناهایی است که معمولاً در بافت اصلی شهر به همراه مسجد و حمام قرار می‌گرفته است و عموماً جنبه عام‌المنفعه داشته است.

پیشینه تاریخی اسدآباد

اسدآباد؛ از دیرباز به سبب موقعیت

خاص خود، واقع بودن در نزدیکی مادستان از اهمیت خاصی برخوردار بوده است. به طوری که یاد کرده‌اند که قصر حکومتی اکباتان آنگاه که (اورونتوباتس) مادی شهریان ماد بود در دامنه کوه الوند و در دشت اسدآباد واقع بوده است.^(۵)

در دوران اسلامی جغرافی‌نویسان و مورخین فراوانی از اسدآباد بدین شرح سخن گفته‌اند:

ابن حوقل در سال (۳۶۷ هجری) درباره آن گفته است: اسدآباد نیز شهری خوب با مردمانی نیرومند و روستاهای پردرآمد و پهناور است.^(۶)

مؤلف کتاب حدود عالم در قرن (چهارم هجری) درباره آن گفته است: اسدآباد از جمله شهرک‌هایی است بر ره حجاج انبوه و آبادان [وبا] نعمت.^(۷)

مقدسی در سال (۳۷۵ هجری) درباره آن گفته است: اسدآباد؛ شهری کوچک ولی پر از ساختمان است و بازاری گرم و محصول بسیار و عسل خوب دارد، ایوان کسری در یک فرسنگی شهر است. گردنه کوه، همدان را از اسدآباد

جدا می‌کند، آبی روان دارد و جامع در کوچه‌ای آباد است.^(۸)

اسدآباد در قرون میانی و حتی در دوره مغول نیز شهری پر جمعیت بوده است چنان که مستوفی درباره شهر اسدآباد چنین گفته است: اسدآباد از اقلیم چهارم است و شهر کوچک و هوایش معتدل است و آبش از کوه الوند و قنوات حاصلش غله، پنبه، میوه و انگور بود.^(۹)

عصر صفویه (۹۳۰-۱۱۴۰ هجری) در تاریخ اسدآباد دوره قابل توجهی می‌باشد. در این دوران اسدآباد جزء الکای سنقر و دینور است و آثار به جا مانده از آن دوره اعم از بازار، کاروانسرا، مساجد و به خصوص مسجد جامع اسدآباد حکایت از توجه حکومت صفویه به آبادانی این منطقه داشته است. با سقوط دولت صفوی بر اثر هجوم افغان‌ها و در پی تهاجمات پیاپی عساکر عثمانی به غرب ایران؛ اسدآباد نیز در پی همدان از جمله مناطق اشغالی درآمد که بر اثر وحشی‌گری عساکر ترک، دست‌خوش آشوب و

قحطی شده و صدمات بسیاری دیده است. در دوران سلسله‌های بعدی نیز اسدآباد صحنه تاریخی بسیاری از اتفاقات و جنگ‌ها بود.

موقعیت مکانی آب انبار شیخ علیخان زنگنه

آب انبار شیخ علیخان در مرکز شهر و در قسمت تجاری شهر؛ در مرز محله بازار و درب کاروانسرا قرار گرفته است؛ آب انبار مذکور از قدیمی‌ترین آب انبارهای اسدآباد می‌باشد.

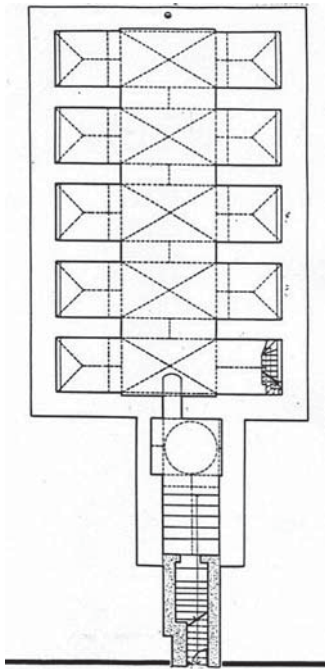
پیشینه تاریخی آب انبار شیخ علیخان زنگنه

تاریخ ساخت آب‌انبار شیخ علیخان-زنگنه با توجه به معماری و فرم هندسی توپزه‌های آجری بنا که برگرفته از فرم هندسی پنج او هفت است به دوره صفویه باز می‌گردد. در گذشته کتیبه‌ای با سنگ مرمر بر روی دیوار سمت چپ راهروی آب‌انبار نصب بوده است که تاریخ تعمیر بنا را به وسیله «قراغلام» در سال (۱۱۷۳ هجری) نشان می‌دهد. که متن آن به صورت نظم و بنا به گفته

معمیرین به صورت زیر بوده است^(۱۰):
 ز اول بنا کرده این مقام
 ملقب به حاجی علیخان بنام
 به جنت زدانش کند سر افراز
 به حق محمد رسول‌انام
 خرابی به خیرات رو کرده بود
 که هستند شاهد بر این خاص عام
 به تعمیر خاصش قرامی غلام
 کمر بست و از لطف حق شد تمام
 به سالی که تجدید شد این بنا
 ز هجرت صد و الف و سبعین سه عام

شیخ علیخان زنگنه (واقف)

در زمان شاه سلیمانصفوی؛ همدان و شهرستانهای تابعه نظیر اسدآباد به عنوان مایملک شیخعلیخان زنگنه، وزیر اعظم وی محسوب شده است. وی در عمران و آبادانی این شهرها کوشش فراوانی نمود، آب انبار شیخ علیخان زنگنه یک نمونه از بناهای وقفی می‌باشد که وی در این شهرستان احداث نموده است. اگر چه روایتی مبنی بر ساخت پلی تحت عنوان پل شکسته نیز توسط وی وجود دارد لیکن

طرح شماره ۱: پلان آب انبار شیخ علیخان زنگنه اسدآباد

ورودی آب انبار

اتاقک کوچکی در حدود ۲ در ۳،۵ متر می‌باشد و از طریق مدخلی آهنی مربوط به الحاقات جدید می‌توان به فضایی آب انبار وارد گردید (تصویر ۱). از طریق ۲۴ پله چهارمتری از کف بازار قدیمی تا پای شیری که محوطه‌ای چهار ضلعی آب انبار با طاق ضربی در آن جهت برداشت آب ایجاد شده است می‌توان رفت (تصویر ۲ و ۳).

سند قطعی مبنی بر این ادعا تاکنون به دست نیامده است.

تحلیل معماری آب انبار شیخ علیخان زنگنه

آب انبار از منظر ساختمانی و معماری از چندین قسمت مختلف و مرتبط با یکدیگر از قبیل؛ جلوخان و سردر ورودی، مخزن، پاشویه تشکیل یافته است. آب انبار دارای مخزنی با پلان مستطیل شکل است (طرح ۱). در وسط بنا دو ردیف فیلیا با آجر ساخته شده و سپس بر روی آن‌ها و دیوارهای طرفین طاق‌هایی که سقف مخزن را تشکیل می‌دهد، زده شده است. طاق آب‌انبار هم سطح کف بازار است و از طریق ۲۴ پله چهارمتری از کف بازار تا پای شیری که محوطه‌ای چهار ضلعی با طاق ضربی است جهت برداشتن آب ایجاد شده است. درازی پله‌ها از پایین به طرف بالا تغییر می‌کند. پله‌ها را با طاق جناغی که به وسیله آجر زده شده است پوشانیده‌اند.

مخزن آب انبار شیخ علیخان زنگنه

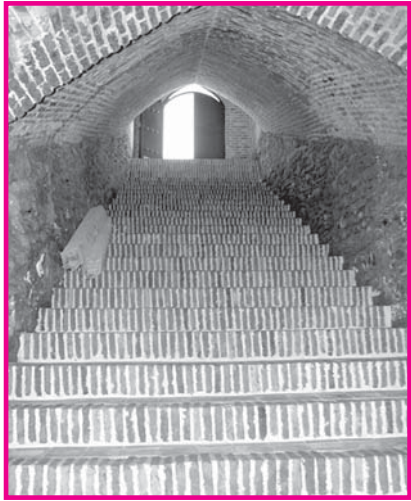
بخش اصیل بنا شامل مخزن بزرگی به ابعاد ۲۰ در ۱۲ متر است (تصویر ۴). در رابطه با فضای مخزن آب انبار شاید بتوان گفت که به لحاظ بزرگی فضا و گنجایش در بین آب انبارهای تاریخی ایران شاخص می باشد، چراکه مخزن اکثر آب انبارها فضایی استوانه‌ای شکل است که گنبدی بر روی پلان دایره دیواره‌ها این فضا را مسقف می کرده اما در مورد آب انبار شیخ علی خان این فضا، مستطیل شکل ساخته شده و متشکل از ۵ طاق چشمه در هر کدام از طرفین مخزن که هر کدام مساحتی معادل با ۱۰ مترمربع دارند و ۵ طاق کژاوه‌ای شکل در وسط که جمعاً مخزن بزرگی را به وجود آورده به گنجایشی که ۵۰۰ متر مکعب آب را در خود جای می دهد (تصویر ۵). مصالح مورد استفاده از لاشه سنگ و آجر است که تا ارتفاع زیر طاق در فضای پاشیر و تا ارتفاع ۱،۵ متر در فضای مخزن، سنگ چین می باشد و در باقی جداره‌ها از آجر با ابعاد ۱۸ در ۱۸ در ۵ سانتی متر استفاده

تصویر شماره ۱: مدخل ورودی آب انبار شیخ علیخان اسدآباد

تصویر شماره ۲: پلکان ورودی آب انبار شیخ علیخان زنگنه اسدآباد

تصویر شماره ۳: پلکان ورودی آب انبار شیخ علیخان زنگنه اسدآباد

شده است و با ملات آهکی بندها را پر کرده‌اند. اندود مخزن نیز تا ارتفاع ۲٫۷ متر ساروج است. آب مورد نیاز مخزن از محل یک رشته انشعاب قنات و آب جاری که به نام (آب ده شهرآب) معروف بوده تأمین می‌شده است (۱۱).

تصویر شماره ۴: فضای داخلی آب انبار شیخ علیخان زنگنه اسدآباد

شکل شماره ۵: فضای ورودی و طاق‌های آب انبار شیخ علیخان زنگنه اسدآباد

شرایط حفاظتی، مرمتی آب انبار شیخ علیخان زنگنه اسدآباد

بنای مذکور در سالهای ۱۳۸۶، ۱۳۸۷، ۱۳۸۸ و ۱۳۸۹ از سوی سازمان میراث فرهنگی شهرستان اسدآباد مورد تعمیر و مرمت قرار گرفته است، تعمیرات صورت گرفته شامل؛ عملیات مرمتی بدنه‌ها و کف‌سازی فضای آب انبار، احداث کانال دفع رطوبت در تمامی سطوح آب انبار به ابعاد ۶۰×۷۰ سانتی متر با آجر و ملات ماسه و سیمان - پوشش سقف کانال‌ها با آجر و ملات خاک و گچ - کشیدن اندود سیمان به ضخامت ۳ سانتی متر روی طاق‌ها - کف‌سازی با آجر و ملات ماسه و سیمان مطابق با طرح اولیه - برداشتن دیوارهای الحاقی داخل آب انبار. آوار برداری و مرمت طاق پشتبام - شیب‌بندی پشت‌بام و آماده سازی جهت کشیدن اندود سیمان - کشیدن اندود سیمان و ماسه با عیار ۲۵۰ کیلوگرم در مترمربع به ضخامت ۳ سانتی متر - اجرای عایق‌کاری به صورت دولایه قیر و یک لایه گونی و آسفالت - تهیه و نصب ۴۵ متر لوله پلیکا در عرض آب انبار جهت عبور آب‌های سطحی بوده است^(۱۲). (تصویر ۶)

تصویر شماره ۶: فضای داخلی آب انبار شیخ علیخان زنگنه پیش از مرمت

پی‌نوشت‌ها:

۱. بنای آب انبار شیخ علیخان در تاریخ ۲۱ / ۰۲ / ۱۳۷۶ به شماره ۱۸۷۳ در فهرست آثار ملی به ثبت رسیده است.
 ۲. کارشناس ارشد باستان‌شناسی (اسلامی)، Zahra_pourshabianian@yahoo.com
 ۳. مقاله آب انبارها، معماری ایران در دوره اسلامی؛ سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت)، ص ۲۲۴
 ۴. همان، ص ۲۲۴-۲۲۵
 ۵. همدان‌نامه (بیست گفتار درباره مادستان)، ص ۶۳
 ۶. ایران در صورة الارض، ص ۱۰۲
 ۷. حدود العالم من المشرق و المغرب، ص ۱۴۱
 ۸. احسن التقاسیم فی المعرفة الاقالیم، ج ۲، ص ۵۸۷
 ۹. نزهة القلوب، ص ۷۳
 ۱۰. کرمانشاهان - کردستان، جلد اول، ص ۵۴
 ۱۱. گزارش مرمت آب انبار شیخ علیخان؛ آرشیو مرکز اسناد میراث فرهنگی استان همدان، ص ۹
 ۱۲. گزارش مرمت آب انبار شیخ علیخان؛ ۱۳۸۶-۱۳۸۷-۱۳۸۸-۱۳۸۹
۱. اذکایی، پرویز؛ همدان‌نامه (بیست گفتار درباره مادستان)؛ ۱۳۸۰؛ نشر مادستان؛ همدان
 ۲. ابن حوقل؛ ایران در صورة الارض؛ ۱۳۶۶؛ ترجمه و توضیح دکتر جعفر شعار؛ تهران؛ موسسه انتشارات امیر کبیر
 ۳. حدود العالم من المشرق و المغرب؛ ۱۳۴۰؛ به کوشش دکتر منوچهر ستوده؛ تهران؛ انتشارات دانشگاه تهران
 ۴. دایرة المعارف بناهای تاریخی ایران در دوره اسلامی / ۴ (بناهای عام المنفعه)؛ پژوهشکده فرهنگ و هنر اسلامی ایران در دوره اسلامی؛ انتشارات حوزه هنری؛ ۱۳۷۹
 ۵. ورجاوند، پرویز، مقاله آب انبارها، معماری ایران در دوره اسلامی؛ گردآوری محمد یوسف کیانی، سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت)؛ تهران ۱۳۸۶
 ۶. گلزاری؛ مسعود؛ کرمانشاهان - کردستان، جلد اول؛ سلسله انتشارات انجمن آثار ملی ۱۳۵۷
 ۷. گزارش تعمیرات و مرمت آب انبار شیخ علیخان اسدآباد؛ سازمان میراث فرهنگی شهرستان اسدآباد ۱۳۸۶
 ۸. گزارش تعمیرات و مرمت آب انبار شیخ علیخان اسدآباد؛ سازمان میراث

- فرهنگی شهرستان اسدآباد ۱۳۸۷
۹. گزارش تعمیرات و مرمت آب انبار
شیخ علیخان اسدآباد؛ سازمان میراث
فرهنگی شهرستان اسدآباد ۱۳۸۸
۱۰. گزارش تعمیرات و مرمت آب انبار
شیخ علیخان اسدآباد؛ سازمان میراث
فرهنگی شهرستان اسدآباد ۱۳۸۹
۱۱. مقدسی؛ احسن التقاسیم فی المعرفة
الاقالیم؛ جلد دوم؛ ۱۳۶۱؛ انتشارات
شرکت مولفان و مترجمان ایران
۱۲. مستوفی، حمدالله؛ نزهة القلوب؛ ۱۳۶۲؛
به اهتمام و تصیح گی لسترنج؛ چاپ
ارمغان